

Všichni víme, že poškozování přírodního prostředí je jedním z nejzávažnějších problémů současného světa. Hledáme-li jeho příčiny, téměř vždy jsou — důsledně vzato — sociální povahy. Podobně platí, že skoro každá nepříznivá změna přírodního prostředí má v sociální sféře své důsledky a konečně také, že i východisko z tzv. ekologické krize není možné bez řešení otázek společenských. Souvislost mezi stavem biosféry a sociálními fenomény, jako jsou výrobní způsob, životní úroveň, hodnotová orientace společnosti, nebo jindy prostě velikostí populace je často komplikovaná a nepřehledná, ale nesporná. Tato skutečnost byla vždy víceméně implicitně obsažena ve všech ekologických pracích. V poslední době je vyslovována i přírodovědně orientovanými odborníky ve velmi výrazné podobě explicitní. V souvislosti s tím je stále častěji oslovována a k odborné spolupráci vyzývána sociologie, případně další společenské vědy.

Zdůraznění role sociálních faktorů ve změnách biosféry ovlivnilo i obsahovou strukturu sociologie jako vědního oboru, respektive modifikovalo sociální ekologii jako její disciplínu. Klasické zaměření sociální ekologie na vztah sociální život — prostor, na sociologické problémy města a dalších sídelních útvarů ustoupilo poněkud do pozadí ve prospěch studia vztahu mezi člověkem resp. společností a přírodním prostředím.¹

Jedná se o problematiku neobyčejně širokou a obsáhlou. Chceme-li se jí věnovat hlouběji a konkrétněji, je nezbytné zorné pole naší pozornosti

---

¹ Jindy se vědní obor, který studuje vztah mezi člověkem a životním prostředím, označuje jako antropoekologie, humánní ekologie, příp. ekologie člověka. V práci se přidržujeme termínu sociální ekologie, zdůrazňujícího společenské aspekty problémů oproti hlediskům psychologickým, hygienickým, zdravotnickým apod.

zúžit. V centru zájmu této studie stojí sociální potřeba a sociální hodnota krajiny.²

Pojem „krajina“ je v běžné řeči i v odborném názvosloví obsahově mnohoznačný a neustálený. Různé vědní obory, geografie, ekologie, demografie, urbanismus, právní věda, technické vědy, hygiena, společenské a další vědy definují krajinu různým způsobem. V této práci vidíme jako účelné uvést pouze dvě z četných vymezení.

Ekologická definice pojímá krajinu široce jako soustavu abiotických útvarů, geobiocenóz, hydrobiocenóz a technoantropocenóz /Hadač, 1982: 16/. Pro zkoumání sociálního pojetí krajiny je však třeba se přidržet též staršího, užšího, obecně používaného smyslu slova krajina. Krajina je v něm chápána jako *opticky uzavřený celek převážně přírodního prostředí, k němuž se často vztahuje estetické hodnocení*.³ Jinak řečeno, zajímá nás v této práci *obraz, habitus, zjev krajiny*. Pro zmíněné širší pojetí volíme (po vyloučení složky technoantropocenóz) — rovněž ve shodě s obecným vyjadřováním — slovo „příroda“, *přírodní prostředí*“.

Zúžení našeho pojetí krajiny jde však ještě dál. Zajímají nás takové typy krajín, s nimiž přichází obyvatelstvo našeho státu běžně do kontaktu. Použijeme-li klasifikace geografů /Kele, Mariot, 1983/, jde především o zemědělskou a rekreační kulturní krajinu a o krajinu horskou, případně vysokohorskou.⁴

Krajina v našem státě se za posledních čtyřicet let zásadním způsobem změnila. Jako příklad vezměme změny v obrazu zemědělské krajiny. Likvidace soukromého zemědělského hospodaření a posléze koncentrace družstevních a státních zemědělských podniků si vynutily scelování drobných pozemků do stále větších intenzivně obdělávaných ploch. Vaníček uvádí, že po druhé světové válce bylo na území Československa při celkové rozloze 8 mil. ha zemědělské půdy přibližně 33 mil. parcel. To znamená, že průměrná velikost parcely byla asi 0,25 ha. V současné době při necelých 7 mil. ha zemědělské půdy klesl počet parcel na 6 0/0, takže jejich průměrná velikost je asi 34 ha /Vaníček, 1983: 7,8/.

---

² Tematické vymezení monografie je mimo jiné dáno dlouholetou spoluprací autorky na řešení úkolu státního plánu „Vliv lidské činnosti na travinné ekosystémy a jejich ekologické funkce v krajině — Projekt Kameničky“, navazujícího těsně na akci UNESCO „Man and Biosphere“, jehož hlavním řešitelským pracovištěm je Ústav experimentální fyto techniky ČSAV. V této souvislosti patří dík RNDr. Mileně Rychnovské DrSc., koordinátorce hlavního úkolu, která účast sociologie na přírodovědném úkolu inspirovala, která se o ni zasazovala a měla pro ni vzácné pochopení.

³ Slovo „krajina“ má neutrální, nehodnotící význam. Krajina může být kvalitní i devastovaná, krásná i nevzhledná. Tam, kde se v práci mluví o potřebě či hodnotě krajiny, má však text na mysli — aniž by to zvlášť zdůrazňoval — krajinu kvalitní.

⁴ Stranou našeho zájmu tak zůstane například krajina tajgy nebo pouští, či krajina deštových tropických pralesů a — což by nemuselo být samozřejmé — také kulturní městská krajina.

Rozloha zemědělských ploch není ovšem to jediné, co se výrazně změnilo. Obecně známé jsou takové zásahy do habitu krajiny, jako je napřimování vodotečí, kácení pobřežních porostů, rozorání tradičních cest, které po staletí spojovaly jak polní parcely tak lidská sídla, likvidace remízků a mezi porostlých keří a jinou rozptýlenou zelení, kácení soliterních keřů, stromů, úbytek trvalých travních porostů v krajině apod. Citovaný autor odhaduje, že za posledních 35 let byla ze zemědělských pozemků v ČSSR odstraněna rozptýlená zeleň z plochy přibližně 3600 ha. Za tu dobu zmizelo asi 4000 km alejí a stromořadí. V okolí obcí bylo zlikvidováno v důsledku zástavby dalších 2000 ha stromových a keřových porostů.

Některé z uvedených procesů jsou nezbytné důsledky rozvoje výroby v zemědělství, o správnosti a nutnosti jiných lze pochybovat. Není na místě chovat nostalgii ke starému hospodaření, jež většině obyvatel venkova přinášelo každodenní dřinu a ubohou životní úroveň. Složitější je však otázka míry koncentrace zemědělské výroby, úbytku lučních porostů a určitě užívání těžké zemědělské techniky, která vyžaduje, aby jí byl násilně podřizován charakter krajiny. O těchto problémech se mnoho diskutuje v různých vědních oborech a dnes už i v zemědělské praxi. Problematiku spojenou s proměnami naší krajiny shrnují četné knižní publikace (např. Hadač /1982/, nebo Jůva, Klečka, Zachar a kol. /1981/, nebo Mezera a kol. /1979/, Slepíčka /1981/).

Přírodovědné obory, např. hydrologie, botanika, zoologie, pedologie, mikrobiologie, klimatologie a další zkoumají změny v krajině detailně ze svých speciálních hledisek. Některé syntetizující a zobecněné výsledky, z nichž zprostředkovaně vyplývá i význam pro člověka, jsou již všeobecně známé. Prokázána je např. silná redukce rostlinných a živočišných druhů a narušení trofických systémů, které mají mimo jiné za následek menší stabilitu ekosystémů vůči škůdcům,⁵ zvýšená vodní a větrná eroze půdy, vzrůstající deficit vody na území našeho státu a jiné.

Sociologie se nejčastěji zajímá o přímé důsledky změn krajinného prostoru pro člověka. Patří k nim například ovlivnění pracovních podmínek osob zaměstnaných v zemědělství a také reakce obyvatelstva na pokles obytné kvality krajiny. Za takové reakce lze považovat hromadný víkendový útěk obyvatel z měst orientovaný do zmenšujícího se prostoru rekreačně a esteticky vyhovující krajiny, prosperita a nahuštění turistiky v krajinně kvalitních oblastech, i závažné změny v migračních trendech obyvatelstva.

Jednotlivé přímé a zprostředkované sociální funkce krajiny — krajiny chápané v širokém slova smyslu — jsou de facto neenumerovatelné. Přesto je třeba si je uvědomit aspoň v základních dimenzích.

---

⁵ Což potom v praxi pro společnost znamená mj. zvýšení finančních nákladů na chemickou ochranu polních kultur a další rizika spojená s aplikací chemikálií.

Na první pohled je každému zřejmá sociální funkce krajiny jako zásobárny *obnovitelných zdrojů*. Patří k nim především voda, vzduch (funkce fyziologická) a půda jako základní výrobní prostředek (funkce výrobní). Tyto základní podmínky lidského života jsou reprodukovány přírodními procesy prostřednictvím koloběhů vody, kyslíku, dusíku a dalších látek. Nechceme se na tomto místě šířit o jejich ohrožení, znečištění vod a ovzduší, neboť je v míře relevantní pro tuto práci známé.

Další sociální funkce krajiny spočívá v zásobách *neobnovitelných zdrojů*, surovin a energie. Považujeme za ně hlavně nerostné suroviny, které získáváme z ložisek hornin, minerálů, rud, paliv. Ohrožení této funkce vyčerpáním i její rozpornost vzhledem k ostatním funkcím krajiny je rovněž obecně známá skutečnost.

Komplikovanější a méně nápadná je *funkce ekologická*. Ekologické soustavy, tzv. ekosystémy, tvoří prostřednictvím rostlinných, mikrobiálních a živočišných složek spolu se vzdušným, vodním a půdním prostředím víceméně soběstačný celek. Pokud slunce dodává tomuto systému energii, probíhá v něm nepřetržitý koloběh látek (ekologické cykly v potravních řetězcích) /Hadač, Moldan, Stoklasa, 1983: 13, 14/. Do přírodních komplexů biosféry zasáhl svou činností významně — a bohužel zatím převážně negativně — člověk, který je však zároveň na funkci ekologických cyklů závislý.

Přímý, zřetelný a sociologicky silně relevantní význam má *obytná funkce krajiny* /Černý, 1981/. Krajina není pro člověka jenom souborem podmínek jeho biologické a výrobní reprodukce. Je také místem, kde žije, bydlí. Zvláštní dimenzi zde představuje *krajina jako „domov“*, důvěrně známé místo, kam se člověk vrací, kde se cítí bezpečný, k němuž má emocionální, rodinné, příp. národnostní vazby.⁶

Podobná, i když ne totožná, je *funkce rekreační*. Obě funkce se mohou dostávat do rozporu s některými výše naznačenými funkcemi, např. zemědělskou výrobou, funkcí „těžební“, a také, což je nedostatečně známo, s funkcí ekologickou. Např. ekologicky cenné lužní lesy nebo rašeliniště obytnou a rekreační funkci nemají. Nebo: rekreační funkce horských oblastí v současnosti prudce stoupá a tím klesá jejich funkce ekologická a funkce zásobárny obnovitelných zdrojů (především vody a vzduchu). A dále: některé krajinné celky (např. exponované horské partie) mají vysokou rekreační funkci, ne však funkci obytnou.

S funkcí obytnou a rekreační souvisí úzce *estetická* případně *kulturní funkce krajiny*. Někdy dokonce bývá do funkce rekreační a obytné zahrnována. Považujeme však za nutné je odlišovat. S růstem volného času a životní úrovně obyvatelstva se dostávají čím dál tím víc do rozporu. Rekreačně intenzivně využívané krajinné partie, např. břehy rybníků,

---

⁶ Tento významný aspekt sociální percepce krajiny však v monografiích podrobněji zpracován není a bude tématem samostatné studie.

některé horské turistické cesty, zejména v okolí lanovek, sjezdové svahy užívané lyžaři plní svou funkci rekreační, hustě obydlené městské oblasti plní funkci obytnou, avšak svou hodnotu estetickou ztrácejí. Estetická funkce krajiny je zato pevně spojena s uvedenou funkcí obnovitelných zdrojů biosféry (t. j. funkcí fyziologickou) a s funkcí ekologickou.

Vrátíme-li se nyní k našemu vymezení krajiny jako opticky, vizuálně vymezenému celku, vystupuje v něm do popředí funkce kulturní, estetická a funkce rekreační. Naše poznávání se bude pohybovat zejména v těchto dimenzích. Bude nás zajímat, *jak společnost během svého historického vývoje a v současnosti v některých sociálních skupinách na krajinu pohlíží, jaká je sociální percepce krajiny.*⁷

Pojmu „percepce“ není v práci použito v původním psychofyziologickém smyslu, nemáme na mysli smyslové vnímání. Zahrnujeme pod něj také vyšší složky racionálního poznání (percipere = vnímat, ale i chápat).⁸ Zdůrazňujeme závislost vnímání a chápání na sociální zkušenosti, na sociálních faktorech vůbec. Člověk je ve svém vnímání světa dalekosáhle ovlivněn nejen svou vlastní zkušeností, ale též zkušeností celé společnosti. Percepce se pak vlastně uskutečňuje v pojmech a vzorcích daných sociálně.

Také sociální psychologie podtrhuje: „Sociální percepce především znamená, že mezi vnímaný objekt a subjekt, který vnímá tento objekt, se staví sociogenní filtr . . . Vnímání je podstatně určováno očekáváním vnímajícího“ /Nakonečný, 1970: 181, 182/. Právě toto očekávání je prostřednictvím hodnotových systémů dáno sociálně. Sociální percepce krajiny těsně souvisí jak přímo se sociální potřebou a hodnotou krajiny, tak s celým hodnotovým systémem a systémem potřeb v dané společnosti.

Na tomto místě se zastavme, abychom zabránili běžnému nedorozumění. Spočívá v představě, že sociálně rozšířená potřeba pobytu v přírodě, estetická percepce krajiny, vědomí krajiny jako hodnoty (to, čemu se říká běžně „láska k přírodě“) představují nebo znamenají takzvaný ekologický

---

⁷ Naše zkoumání provázal jeden základní metodologický problém, významná pochybnost, známá ostatně mnohým sociologům, kteří pracují s empirickým materiálem: sociální percepci můžeme poznat jenom z jejich druhotných projevů, např. z verbálního či jiného vyjádření, popřípadě na ni můžeme usuzovat z chování lidí. Nezbytná proto při práci byla jistá poznávací skepse. Zejména tam, kde byly zdrojem našich informací tak zprostředkovaně vypovídající objekty, jako jsou umělecká díla. Svě závěry jsme se snažili ověřovat a korigovat různými způsoby, např. konzultacemi s odborníky (především v oboru dějin umění), zvýšenou pozorností validitě poznávacích nástrojů (dotazníky, záznamové archy), statistickým hodnocením významnosti nalezených vztahů apod.

⁸ Výtce o terminologické nedůslednosti vzhledem ke slovníku experimentální psychologie bychom se vyhnuli, kdybychom místo o percepci mluvili prostě o vztahu obyvatel ke krajině. Takové označení je však příliš široké, obsahuje i vazbu na krajinu v oblasti společenského bytí, např. ve výrobní činnosti, zatímco naše pozornost se zaměřuje na sféru společenského vědomí (jakkoli je samozřejmě nemožné obě stránky společenského života od sebe důsledně oddělovat).

přístup ke světu. Ačkoliv tím relativizujeme význam této monografie, je třeba říci, že se jedná o zásadní omyl.

Pro stav a vývoj biosféry je daleko závažnější a relevantnější zprostředkovaný vztah společnosti i jednotlivců k přírodě, vztah, který je dán celkovým způsobem života, objemem a charakterem výroby a spotřeby a který určuje míru exploatace a znehodnocování přírodních zdrojů. Ekologický přístup společnosti pak můžeme definovat jako takový způsob lidského chování, takový způsob reprodukce ekonomiky i společnosti, který je šetrný k přírodnímu prostředí.

Z hlediska problému potřeb: principem ekologického přístupu, po němž volají všichni, kdož se teoreticky zabývají východisky z tzv. ekologické krize (včetně technologicky zaměřených autorů), není přímá potřeba přírody či potřeba pobývat v krajině. Je to často naopak schopnost omezovat či modifikovat zprostředkované (i přímé) potřeby, které člověk vůči přírodě má a jejichž vazba na přírodu nemusí vlastně být patrná či formulovaná. *Téměř každá lidská potřeba má — důsledně vzato — ekologické konsekvence.*

Přesto soudíme, že má význam zabývat se sociální potřebou a hodnotou krajiny, a to nejen pro zajímavost tématu. *Za prvé:* I když připustíme, že restrukturační systém potřeb v zájmu zachování přírody může být celospolečensky řízena shora, aniž by si jednotlivci uvědomovali vazbu na osudy přírodního prostředí,⁹ nesporné je, že pro urychlení ekologicky příznivých změn ve fungování společnosti je důležité, jaké místo příroda i krajina zaujímá v hodnotové orientaci jedince. Formulace hodnoty krajiny je jedním z předpokladů postupného vytváření hlubšího a širšího ekologického citění, myšlení¹⁰ a posléze ekologického přístupu lidí i celé společnosti ke světu.

Za druhé je třeba potřebě krajiny — stejně jako ostatním lidským potřebám — přiznat právo na realizaci. Ta však je a bude možná — vycházíme-li ze současného stavu přírodního prostředí u nás — jen za předpokladu důsledné ochrany krajiny a případně za předpokladu citlivého vytváření krajiny nové. Je žádoucí, aby zatím vágní představa o sociální potřebě krajiny byla odborně posouzena a specifikována.

Zároveň však — *za třetí* — má intenzivní a masově rozšířená potřeba krajiny a představa o krajině jako žádoucí hodnotě své stránky negativní. Například rekreací způsobené a často nevratné škody na přírodním prostředí. Je třeba se pokusit o hodnocení sociální potřeby krajiny z hlediska

---

⁹ Bude-li například cenovými, daňovými a dalšími mechanismy omezen automobilismus nebo přestane-li se mléko dodávat v nevratném balení, změní se ekologické chování lidí, aniž by byla taková změna podmíněna jejich ekologickým myšlením, citěním, jejich vztahem k přírodě jako hodnotě.

¹⁰ Podstatu ekologického myšlení spatřujeme v reflektování polyfunkčnosti přírodního prostředí a především ve vědomí vzájemného propojení těchto funkcí. Jinou definici uvádí např. Kvasničková /1981: X/2/; citujeme ji na str. 76.

její naléhavosti, autenticity a koneckonců i oprávnění. Máme však právo a dokážeme uvažovat o ní z hlediska dimenze „rozumná potřeba“ — „pseudopotřeba“?

Chceme-li zaujmout k těmto závažným otázkám vůbec nějaké stanovisko, je třeba, abychom problém sociální potřeby a hodnoty krajiny poznali hlouběji, abychom pochopili historické kořeny jejich vzniku, etapy a mechanismy jejich vývoje i jejich současný stav.

